

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

№3

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaatı**
Bas redaktor:
PAZÍLOV A. – professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARI

f.i.d., prof. Abdinazimov Sh. (Nókis)
t.i.d., doc. Abdullaeva Ya. (Nókis)
f.i.d., prof. Ashirbaev S. (Tashkent)
f.i.d. (DSc), doc. Achilov N. (Qarshi)
p.i.f.d., (PhD), doc. Babaniyazova N. (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. Bazarbaev R. (Nókis)
f.i.d., prof. Berdimuratova A. (Nókis)
f.-m.i.d., doc. Dawletmuratov B. (Nókis)
f.-m.i.d. (DSc), prof. Djumabaev D. (Tashkent)
f.i.d., prof. Raqimjan Turisbek (Nur-Sultan)
b.i.d., doc. Esimbetov A. (Nókis)
f.i.d., prof. Eskeeva M. (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. Eshonqulov J. (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. Ismaylov Q. (Nókis)
f.i.d., prof. Járımbetov Q. (Nókis)
g.i.d., prof. Jollıbekov B. (Nókis)
b.i.d., prof. Jumanov M. (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. Jumamuratov M. (Nókis)
f.-m.i.d., prof. Kamalov A. (Nókis)
f.-m.i.d., prof. Kudaybergenov K. (Nókis)
tex.i.d., doc. Qayıpbergenov A. (Nókis)
tex.i.d., prof. Qayıpbergenov B. (Nókis)

f.i.d. (DSc), doc. Qazaqbaev S. (Nókis)
t.i.d., doc. Qochanov B. (Nókis)
b.i.d., prof. Mambetullaeva S. (Nókis)
b.i.d., prof. Matchanov A. (Nókis)
f.i.d., prof. Mirzaeva S. (Andijan)
b.i.d., prof. Omonov M.I. (Termiz)
f.-m.i.d. (DSc), doc. Otemuratov B. (Nókis)
f.-m.i.d. (DSc), doc. Prenov B. (Nókis)
f.i.d., prof. Rahmonov N. (Tashkent)
tex.i.d., prof. Reymov A. (Nókis)
t.i.d., doc. Saribaev M. (Nókis)
f.i.d., prof. Suyunova N. (Cherkas)
f.i.d., prof. Sherbak S. (S.Peterburg)
tex.i.d., doc. Tagaev M. (Nókis)
akademik, f.-m.i.d. Temirbekov N. (Alma-ata)
f.i.d., prof. Turdimov Sh. (Tashkent)
g.i.d., doc. Turdimambetov I. (Nókis)
f.i.d., prof. Twxliiev B. (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. Utewliiev N. (Nókis)
f.-m.i.d., prof. Yavidov B. (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.f.d., doc. F.Sapaeva – ózbek tili boyınsha
t.i.f.d., doc. G.Kdırbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Blysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jıl 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám galaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirlar kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktori dárejesin alıw ushin maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

o'xshashliklar, qoraqalpoq va turkman tillari fonetikasi va leksikasi, qoraqalpoq va turkman tillaridagi alohida so'zlarning semantikasi, ayrim frazeologizmlarning xususiyatlari bilan o'xshash va farqli tomonlari, shuningdek, tadqiqotda, qoraqalpoq va turkman tillarining o'zaro ta'sirini qiyoslash usuli bilan aniqlanadi va bu ikki til tarixini chuqur o'rganishga qaratilgan muhim ilmiy ishlardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari yana bir muhim ish haqida aytib o'tishimiz joiz. T.Bayjanov "Qoraqalpog'iston maktablari-da turkman tilini kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishning pedagogik tizimi" nomli ilmiy ishida turkman tilini o'qitishda shaxsning motivatsion va irodaviy xususiyatlarining lingvistik tamoyillari, multimedia, illyustrativ-intensiv usullar va xalqaro baholash dasturi (PI-SA) bo'yicha integratsiyalashgan texnologiya asosidagi mashq va topshiriqlardan mutanosib foydalanish samara-dorligini tadqiq qildi.

O.Chommadov ham "Türkmen dilinin ata dialekti" (1975) nomli ilmiy asarida Qoraqalpog'istonda yashagan turkmanlarning ona tiliga oid materiallarni ham o'rgan-gan. Uning izlanishi natijasida "Türkmen dilinin ata dialektinin kâbir morfologik âyratynlyklary" va "Türkmen dilinin

ata dialektinin kâbir leksik âyratynlyklary" nomli ilmiy maqolalari chop etilgan. Keyinchalik, 1975-yilda fan nomxodil ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasini himoya qildi [13:2].

Qoraqalpog'istonda o'zbek va qoraqalpoq tillari davlat tillari hisoblanasa ham, mamlakatimizning odilona siyosati tufayli hech qaysi kam sonli xalq vakillarining tili kamsitilmaydi. Jamiyatda o'sha tilning ijtimoiy xizmatlari qo'llab-quvvatlanadi va til taraqqiyoti uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan. Kam sonli millat vakillarining ham o'z ona tillarida o'rta va oliy ma'lumot olishlari uchun imkoniyatlar mavjud [14:109].

Xulosa qilib aytganda, bir til bilan boshqa til o'rtasida umumiylik va o'xshashlik mavjudligi bu tillarning qarindosh tillar ekanligi va bu tillar o'rtasida so'nggi paytlarda so'z almashinuvi sodir bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday so'zlashuv hodisalarining tilda namoyon bo'lishi yoki bir tilning boshqa tilga ta'siri ikki xalqning hozirgi va o'tmishdagi til munosabatlaridan dalolat beradi.

Umuman olganda, hozirgi vaqtda Qoraqalpog'iston turkmanlari tilini o'rganish tillararo o'zaro bog'liqlik muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega deb hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Türkmen dilinin düşündirişli sözlüğü. T. 1. a-ž. –Aşgabat: 2016.
 2. Narttyew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). – Aşgabat: 2010.
 3. Türkmen dilininin tarixy. Bermyrat Beýisow. –Aşgabat: "Magaryf" 1992.
 4. Magtymguly "Turan". –Aşgabat: 1991.
 5. Арзыкулов С. Гиргалигыстан АССР-ини Дерттуз районьндакы түркмен голлешиклери. –Ашгабат: 1961.
 6. Иктымий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истикболлари" мавзусидаги илмий-назарий анжуман материаллари.
 7. Курбанов Г.А. Коракалпогистондаги лисоний вазият. –Тошкент: 2021.
 8. Махмуд Кошгарий. (Туркий сузлар девони), "Девон дугат ат-турк" I-жилд. 1960.
 9. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. –М. Л.: 1952. T.1, кн. 1.
 10. Баскяков Н.А. Каракалпакский язык T.1 -Москва: 1951. T.1.
 11. Курбанов Г. Коракалпогистон ахалисининг тили хакида. – Нукус: 2006.
 12. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. –М.: 1987.
 13. Чоммадов О. Ата диалектининг лексика-семантика айратынлыклары -Ашгабат: "Ылым", 1980.
 14. Курбанов Г. Коракалпогистон тилини тизимида миллий тилларнинг роли. 2008.
- REZYUME.** Ushbu maqolada turkman tilining o'rganilishi tarixi va tilda yuzaga kelgan fonetik, morfologik o'zgarishlar, tilning bilingizm masalalari hamda turkman tili bo'yicha bir nechta ishlari haqida to'xtalib o'tildi.
- РЕЗЮМЕ.** В этой статье рассказывается об истории изучения туркменского языка и фонетических, морфологических изме-нениях, происходящих в языке, вопросах билингвизма языка, а также о нескольких работах по туркменскому языку.
- SUMMARY.** This article describes the history of the study of the Turkmen language and phonetic, morphological changes occur-ring in the language, issues of bilingualism of the language, as well as several works on the Turkmen language.

СӨЗЛІК – РУҲҲҲ ҚӘДИРИЯТ

У.Байкабылов – доцент

Шырышк мәмлекетлик педагогикалық университети

Т.Төртқұлбаева – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әжипияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: лугат, тиллараро муносиватлар, лексикография, лексик бирликлар, терминология.

Ключевые слова: лексика, межъязыковые отношения, лексикография, лексические единицы, терминология.

Key words: vocabulary, interlingual relations, lexicography, lexical units, terminology.

Баршак илим тарауынын жетискендиклери де адам омиринин, жамийет мутажликлерин кандырууга багдарланганлыгы хакайкат.

Әйемги сөзлик өңге тиллердин сөзлерин түсинди-риу максетинде ерте заманларда дөрелген. Грекияда б.з.б. V әсирде, Хиндастанда б.з. XII әсирде ("Хема-чадра"), Ресейде XIII әсирде баслап сөзликлер дүзил-ген. Түркий халықларынын даслепки сөзлиги XI әсирде жазылган Махмуд Қашгарийдин "Девони лугат-ат-турк" мийнети болып есепланады. Кейин ала еки тил-лик ямаса көп тиллик сөзликлер дөрелди. Мысалы, араб-парсы, түрк - монгол сөзлерин салыстыруу бойынша Замакшарийдин "Мукаддимат ал-адаб" сөзлиги (XII әсир), Әбу Хайяниин "Китаб ал-идрак Ли-Лисан ал-атрак" атлы кыпшак тилинин грамматикасы менен сөзлеринин топламы (XIV әсир), Жамал ад-Динин араб-кыпшак сөзлиги сыпатында дүзилген "Бугат ал-муштак" (XV әсир) мийнетлери. Қазақ тили-нин сөзликлери 1860-жылданлап баслап жанык көпе

мағлыұмат алыуға болады; сөзлердин мәніси менен дурыс колланылуы хақында нормативлик бағдар береди хэм т.б. Сөзлик дүниудин усылын, теориясы менен тәжірийбесин, технологиясын лексикография тарауы әтертлейди [1].

Деректануу илимлеринин максети адамзаттын материаллык мутажликлерин тәминилеп, турмыс тиришилдин жеңиллетиу менен дәўирге сәйкес талапларын канаатландыруу болса, гуманитар илимлердин, сонын ишинде тил билиминин нәтийжелери усы тарауға байланысы жаңалықлар ашып, илимий бағдарларды коллестириву менен, тилди үйретиу методикасына тийкар салыу менен бирге, белгилн бир халықтың илими табиятынан мағлыұмат беривушн сөзлик корынын тарийхын, бүгинги-кешегі өзгерислерин өлшен ғана қоймастан, сол халықтың этнолингвистикалык қәдириятларын, рухый байлығын таныу менен танытыуға, кәсәпаслары кәминиялары хэм философиялык әй-

лексикография тарауы оғада үлкен әхмийетке ийе. «Лексикография» термини хазирги уақытта негизинен төмендегіше мәнде қолланылып келеді: 1) сөзликлерди дүзиу принциплерин изертлейтуғын илим, сөзлик дүзиу теориясы; 2) сөзлик дүзиу жұмысы; 3) бир тилдеги сөзликлер топламы; 4) бир елдеги сөзликлер топламы (Ахманов О.С., Берков В.П.). Тил билиминин лексикография тарауы сөзликлер дүзиудин теориясын, оның әмелий өзгешеликлерин, яғный теориялық лексикография лексикалық бирликлерди саралау, сөз дүзбегинин көлемин менен сыпаты, материалларды жайластыруу қағыйдалары, сөзлик мақаланың дүзилісін, сөзлик анықламаның түрлері, лексикалық бирлик хакқында мағлыұмат т.б. сыякы мәселелерди изертлеу, сөзликлердин типологиясын дүзиу, лексикография тарийхын илимий көзкарастан изертлеу сыякты әхмийетли мәселелерди изертлеу менен шұғылланады. Ал, әмелий лексикография сөзликлер дүзиудин, сөзлик материалларын толау хам саклауды мақсет етсе [1], онын нәтижесин сөзликлер мынадай жәмийетлик әхмийетли хызметлерди аткарады: 1) тил үйретіу; 2) ана тилди нормаластыруу; 3) тиллер аралық байланыс; 4) тил лексикасын илимий тийкарда изертлеу [2]. Сонлықтан лексикография илими тил билим тарауындағы изертлеулер ушын әхмийетли болыуы менен бирге, жәмийетлик рухый өмириндеги ызымлы мәдени мийрасы - сөзликлердин өзгешеликлерин танытуға хызмет етеди.

Бизин бул мақаламыз қазақ тил билиминин лексикография тарауының негизги мәніслери хам түсиниклерине байланысly аз-кем сөз қозғу менен бирге, аталған илимий-әмелий хызмет пенен, яғный лексикографияның тарийхы менен, теориясы менен шұғылланып, өзгеше мектеп қалыпестирген филология илимлеринин докторы, профессор М.М.Малбаковтын илимий хызметине, теориялық пикирлерине арнады.

Малбаков Мырзаберген Малбақ улы 1955-жылы 50-майда Ақтөбе уалатында туылған. С.М.Киров (хазирги әл-Фарабий) атындағы мәмлкетлик университетинин филология факультетин табысыл питкерип, мийнет жолын Республикалық Китап палатасы, Республикалық Кино музейинде хызмет етиуден бастаған, болажак илимпаз ҳақыйқый илимий жолын Илимлер академиясының Тил билим институтына келгеннен баслайды. Институтта үлкен лаборант, киши илимий хызметкер, үлкен жетекши, бас илимий хызметкер басқашларынан өткен, ол бүгинги күни қазақ тил билиминин көрнекли алымларының қатарынан орын алып отыр.

Профессор М.Малбаков Институттын тил тарийхы хам диалектология билиминин баслығы, институт директорының орынбасары хызметлерин, 2011-жылдан бастап усы уақытқа шекем сол институттын директоры лауазымын абырой менен аткарып келеди. «Қазақ лексикографиясының тарийхы (XVIII. 1917) темасында кандидатлық, «Қазақ тили түсиндирме сөзлигинин структуралық тийкарлары» темасында докторлық диссертация корғаған, яғный негизги илимий бағдары лексикография тарауы болған профессор М.Малбаков аталған илимге: «Лексикографияның теориясы сөзлик дүзиу тәжирийбесин жууақтап, системаға салады, сөзликлердин тарийхый көзкарастан қалыпестекен жаңраларын жетилистриудин теориялық мүмкиншилклерин изертлейди. Сөзликлерди дүзиудин принциплерин менен усыл, методларын жаратады. Лексикографияның теориясындағы негизги мәселе сөз дүзбегинин курамы менен сөзлик мақаланың дүзилісін хакқында сөзликлердин типлері хакқындағы илим» [2] деген анықлама берип, хазирги сөзлик түрлерин: «1) ағымдағы тил сөзлиги; 2) хазирги заман тили сөзлиги; 3) миллий идеяға тийкарланған, тарийхый принципке тийкарланған сөзлик» [2] деп бөлип көрсетеди.

Алым қазақ тил билиминде бириншилерден болып

өзгешеликлерин ажыратып көрсетеди. Мысалы, алымның: «Дүнья лексикографиясындағы тәжирийбе бойынша, хазирги тил сөзлиги өзинин хронологиялық шегарасы бойынша тил тарийхындағы бир ғана тарийхый дәуирди, сонғы дәуирди өз ишине алады. Ал ағымдағы тил сөзлиги болса, сол дәуирдин ишиндеги сонғы дәуирди ғана қамтыйды. Аталған сөзликлердин улыўма халықлық тилдин сөзлиги түринде де, әдебий тилдин сөзлиги түринде де дәрежеліу мүмкин. Бул сөзликтин адресатына, авторлық идея хам мақсетке байланысly» [2] деген мәниди илимий көзкарастан да, әмелий тәрептен де әхмийетлидиги жоқары.

Лексикография тарауындағы мийнетлерди тийкар ете отырып, биз сөзлик түрлерин хәр түрди параметрлері бойынша төмендегіше жиклеп отырмаз:

1) жаңрық сыпатына қарай: энциклопедиялық; түсиндирме; тарийхый; еки тилдик (көп тилдик) аударма; тил үйрениу; этимологиялық; аймақлық (диалектологиялық); синонимлик; антонимлик; омонимлик; тараулық, еки тили (көп тили) анықтамалық, түсиндирме терминологиялық; косымталық (сөз дүзбеклери); фразеологиялық; орфографиялық; орфоэпиялық; ономастикалық; грамматикалық; жийилик; кері элипбелік; тематикалық; жекелеген авторлар шығармаларының сөзпити; туындаы сөзлер сөзлиги хам т.б. Бунын ишнде түсиндирме сөзликлер жасалуы мақсетине, көлемине, сөзликте қамтылатуғын материалдың хронологиялық шегарасына қарай: әдебий тилдин түсиндирме сөзлиги, халық тилинин түсиндирме сөзлиги, халық тилинин тезаурус сөзлиги, түсиндирмеді энциклопедиялық универсал сөзлик болып бөлинеди.

2) қолланылуы сыпатына қарай: нормативлик, академиялық (түсиндирме сөзликлер); пәндер аралық, тарау аралық, улыўма, анықтамалық, нормативлик (тастықланған), салыстырмалы (альтернативалы) (терминологиялық сөзликлер).

3) көлемине қарай: толық (үлкен), орташа, қысқа (киши, қалта сөзлиті).

4) дәуірлерди қамтыуына қарай: синхронлық, диахронлық. Бунын ишнде диахронлық сөзликлер перспективли, ретроспективли этимологиялық, ретроспективли тарийхый-тиркеушн сөзлик болып бөлинеди.

Лексикография тарауының жедел раўажтануына байланысly тарийхый бағдардағы сөзликлердин мынадай жаңа түрлері дүзилмекте: тарийхый этимологиялық, тарийхый-диалектологиялық, тарийхый-этнографиялық, тарийхый-аймақлық хам т.б. [3].

5) дүзиліс технологиясына қарай: әйлемги (кітап түриндеги), автоматлық (электронлық). Кітап түриндеги сөзликлер көпшилкке жүде таныс болса, хазирги қазақ электронлық сөзликлері, негизинен, аударма, тараулық хам улыўма терминологиялық сөзликлер болып келеди.

Лексикография тарауының негизги мәселелеринин бири сөзлик дүзиудин принциптері. Алымдар буздай принциптерди төмендегіше жиклеп көрсетеди: 1) хронологиялық тарийхый принцип, 2) жийилик принцип, 3) логикалық принцип, 4) филологиялық принцип.

Енди усы принциплерге қысқаша сыпатлама берип өтейик. Хронологиялық тарийхый принцип XIX әсир жаңалықлары менен киритіу элементлерин қамтып, толық семантикалық дүзиліслерин көрсетіу ушын пайдаланылса, жийилик принципке текетлик материалдардың толық жыйынтығы болған уақытта ғана жүтінуге болады. Ал, логикалық принцип дәстүрли түрдеги сөзлик ушын толық түрдеги принцип болып саналмайды. Өйткені туўра мәніснен ауыспалы мәнге шекемги сыпатлаудын логикасы тураклы үзінкесті

себебі логика хронологиялық принципті басшылыққа алуға болады. Сондықтан филологиялық принцип ықпал, кеңістік пенен жамияттық жақтан хам хәр қылы жазба деректанулардағы сөздердің эволюциясын сыпаттауда негізге алынады [4]. Қазақ лексикографиясының мәнісі жағынан терен зерттеген профессор М.Малбақов бул тараудың алдында тұрған илемий мәселелерді төмендегіше дитбеклеп көрсетеді: сөзлік дүзіудің баслы принциптерін, сөзлікте қамтылатуын негізгі параметрлер курамын анықтау; сөзліктің нысанға, көлемге, адресатқа байланысты баслы типтері менен жанрларын ажырату; аударма сөзлік дүзіудің баслы принциптерін, тууыс тиллердің аударма сөзліктерін дүзіудің негізге айрықшалықтарын анықтау; аралық хам аймақтық, этнографиялық көңілізделерін ашыудың, тилтанушылық, мәдениеттанушылық, этнографиялық қадирятларды лексикографиядағы ыстамшылықтарын белгілеу; оқыу сөзліктерін курамы хам дүзілісін анықтау; лексикографиядағы норма хам нормативтілік мәселелерін саралау; жергілікті қолданыудағы хам аймақтық лексикаға жататутын сөз курамын, халықтық қоспалық лексиканы, ескі хам жаңа сөз қолданыуларды, қитебий, өзлестіріме лексиканы, илемий терминологияны аңызға сөйлеу тилі элементтерін, фразеологизмдерді, тууыс, көмекші хам мәнілі сөздерді, діре атлақтарды хам т.б. лексикографиядағы жолларын, усул-методтарын түсіндіріу хам т.б. [4].

Хәзіргі ықытта сөзліктердің түрлері жуа көплен ушырасады. Профессор М.Малбақов солардың ишіндегі қазақ тилі түсіндіріме сөзліктерін дүзілісін жетілдіріу жұмыстарында универсаластыру жолын тақтаудың, иғуый аңызға хам жазба әдебий тилдің, илемий тилінің (әсіресе, қазақ филологиясына), илемий-техникалық шығармалар тилінің, бастасөз тилінің, ақтия тилі сөзліктер дүзіу зәрулігін айтты етеді: «Себебі бул жол түсіндіріме сөзлікті елдің ишіндегі хам сыртындағы қалыққа ұлыға көпшілікке түрлі жамияттық, қоспалық топар (экскурсияның борыне түзел күнделікті зорур қиталқа, шын мәнісіндегі «Халық қитебына, ағылчан сөзлігі М.Матхот айтқанандай, «мұқаба ишіндегі қитебіндегі айналыу»» [5].

Бундай универсал типтегі сөзлікке алым былайынша сыпаттама береді: «Сөзліктің бул түрі өз бойында тил білімінде дүзілген тараулық сөзліктер-

дің (орфографиялық, орфоэпиялық, этимологиялық, тарихый, диалектологиялық сөзліктер, сөз диктегі, өзлестіріме сөзлер сөзлігі, синонимдер менен антонимдер сөзлігі т.б.) қоспаларын жыйнақтайтуын сөзлік.

Сөзлік - бир тилдегі лексикалық бірліктер жыйынтығы ғана емес, ол өзіннің мәнісі менен арналған адресатына байланысты бир неше қызмет атқарады.

Хәзіргі қазақ тилі лексикасын үйрену үшін қазақ тилінің сөзлік курамындағы сөздерді зерттеп, олардың стилілік айырмашылықтарын біліу керек. Ол үшін қазақ тилінің сөзліктерін пайдалана біліу зәрур. Сондықтан ең алды менен сөзлік деген не екендігін, олардың қандай түрлері болатутынлығын біліу тийіс.

Сөзлік деген термин - басында бир-ақ мәніні ату болғаны менен, хәзір түрлі мәнілі, кең мәнілі сөз. Бул ұлыға мәнісінде сөзлік қор деген ұғымды да түзел өз ишине алады. Буны ескі түркі тиллерінде сөзлік деп те атаған. Солай етип, сөзлік дегеніміз - белгілі бир тилдің сөзлік курамындағы ұлыға кең белгілі бир тараудағы жеке сөздердің алфавиттік тәртіп пенен дитіліп, системаға түскен түрі [6].

Сөзлік қитеп болып, бастылы шығуы да, қолжазба сыпатында көшіріліп, таралуы да мүмкін. Бундай сөзліктердің жыйнақты аты - лексикография деп аталады.

Лексикография грекше - жазма деген екі сөзден жасалған. Буның мәнісі бир тилдегі сөздерді жыйнап, курастырып, системаға келтіріп, сөзлік етип шығару дегенді анытады. Хәзіргі күнде бул термин бир тилдің түрлі сөзліктерін тибісін жыйнағы деген түсіндіге қолданылады. Ерте замандардағы әдебиетте буны гейде глоссарий деп атаған (тарихый-илемий әдебиеттерде ушырасады).

Глоссарий деген сөздің мәнісі - қызыл сөздердің коментариялық системасы деген мәніні білдіреді, сондықтан оны - генерип, сыйрқ ушырасатутын сөздердің түсіндіріме деген дұрыс, өйткені оған ұлыға халықтық сөздердің көпшілігі кирмейді, көлемі киші, саны жағынан аз, көбінесе ескірген текстердің түсіндіріуге ғана арналған жәрдемші курал болған [6]. Солай екен, Мырзиберген Малбақ ұлының тил білімінің көрнекті ұжылы ғана емес, тил сикатына қатнасты ойлары менен көзге түскен.

Әдебиеттер

1. Ахана К. Тил білімін негіздері. -А.: 1993.
2. Болтабаев Ә. Қазақ тилінің лексикографиясы. -А.: 1988.
3. Байқалиев У., Дүйсәліев Д. Қазіргі қазақ әдеби тилі. -Т.: 2015.
4. Дүйсәліев Д. Қазіргі қазақ әдеби тилі. -Т.: 2021.
5. Хасенов Ә. Тил білімі. -А.: 2007.
6. Хасенов Ә. Тил білімі. -А.: 2003.

РЕЗЮМЕ. Ұлы мәнілі көзек тил тилінің лексикография саласында оңд асый тушунча ыа тушунчалар талқан қолдана. Шундегі, филология факторы доктор, профессор М.М.Малбақовның илемий фактына ыа назары қулосаларға түктелеп үктеле.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрыты основные понятия и понятия, относящиеся к области лексикографии казахского языкового образования. Также обсуждаются научная деятельность и теоретические выводы доктора филологических наук, профессора М.М.Малбакова.

SUMMARY. This article reveals the basic concepts and concepts related to the field of lexicography of Kazakh language education. The scientific activities and theoretical conclusions of Doctor of Philology, Professor M.M. Malbaikov were also discussed.

С.МӘЖИТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОЛЛАНЫЛУЫ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Б.Г.Джанов - филология ылымдарының кандидаты, доцент

Қарақалықстан Республикасы Педагогдары жаңа методикаларды үйретуі мәлім орайы

Текіт сүздер: әйрәләр, балық ыар тилі, шалқы ұстыл, варианттық, инверсия, симетриялық ыақ компонентті әйрәләр.

Кілтешілі сөздер: фразеология, ыла қуджестественного произведений, индивидуальный стиль, вариативность, инверсия, симметричный дуализмостный фразеологизм.

Key words: phraseological unit, language of art work, individual style, variability, inversion, symmetrical two-component phraseological unit.

Хәр қандай көркем сөз шебері өзіннің шығармаларында ұлыға халықтық тилдің өзінкі деретілуілік

дың басында жасаған шайыр, драматург, аудармашы, дәстүрлі әдепке хам бир неше сабақшылардың авторы